

Llorenç FERRER i ALÒS: *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2011, 663 pàgines.

El llibre s'inicia amb una introducció dedicada a glossar diferents aportacions historio-gràfiques sobre el procés d'industrialització català. En aquesta part, l'autor assenyala que el procés de prototindustrialització –en el qual la llana tingué el màxim protagonisme– creà les condicions per a la dispersió de la manufactura del cotó vers les comarques de l'interior del país amb tradició tèxtil. En aquest trànsit, es van configurar districtes industrials –susceptibles de generar creixents economies d'aglomeració– i ens indica que Manresa «era un d'aquest districtes industrials...». El seu èxit estigué relacionat, en gran part, amb la disponibilitat de recursos hidràulics i amb al fort desnivell dels seus rius. El Llobregat, d'una cota de 480 m a Gironella, passa a una de 90 m a Monistrol de Montserrat. El Cardener, d'una alçada de 800 m a Sant Llorenç de Morunys, conflueix al Llobregat, prop de Manresa, a una cota de 200 m. L'obra s'estructura en cinc apartats. 1) L'estudi de l'evolució de les indústries tèxtils protoindustrials de la seda i de la llana i de l'impacte que significà la introducció del cotó a la fi del segle XVIII. 2) La crisi de les indústries tèxtils tradicionals al començament del segle XIX i l'inici de l'aprofitament dels recursos hidràulics en coexistència amb un sistema de petites fàbriques dedicades a la manufactura del cotó. 3) L'aparició de fàbriques de riu mecanitzades al Bages a partir de la dècada de 1830, que van competir, amb èxit, amb els vapors de les poblacions costaneres. 4) La intensificació de l'aprofitament dels recursos hidràulics i la proliferació de colònies industrials. 5) L'esgotament d'aquest procés al començament del segle XX, una vegada exhaurides les disponibilitats energètiques dels rius.

L'autor parteix, doncs, de la consideració que el Bages (en un sentit extens) esdevingué un districte industrial a partir d'especialitzacions agrícoles i d'activitats manufactureres canviants a llarg termini. Posa de manifest que, en el decurs del segle XVIII, la indústria tradicional de la llana coordinada pels paraires assolí moments de plenitud a Artés, Santpedor, Navarres, Moià, Castellterçol..., fonamentada en la producció de teixits bastos. Paral·lelament, evidència que a Manresa, la indústria sedera dels velers, perxers i passamaners enregistrà una gran expansió, alhora que desapareixien els adobers, que havien tingut una gran rellevància el segle anterior. La comercialització de mocadors, cintes i cordons de seda als mercats espanyol i americà donà lloc a la formació de grans companyies: Pau Miralda i Cia., Pau Sacristà i Cia., Agustí Assols i Cia, Ignasi Parera i Cia., Magí Homs i Cia., Jaume Galí i Cia., Joan Serrallonga i Cia., Quer, Peix, Soler i Cia... L'existència de nombrosos perxers a la ciutat afavorí l'expansió de la producció de betes de cotó i la precoç utilització, a partir

de 1760, del teler de rem, o de patacada, capaç de teixir vint cintes alhora. Les esmentades transformacions avalen que Llorenç Ferrer atorgui gran importància als aspectes evolutius. L'ascens i l'enriquiment dels adobers manresans del segle xvii implicaren que, a poc a poc, aquests deixessin l'ofici, comprassin immobles i esdevinguessin rendistes integrats en l'èlit social local. El manteniment del seu estatus passà a dependre d'estratègies matrimonials que únicament van retardar una fallida anunciada. El buit que van deixar va ser ocupat per nous menestrals sorgits del gruix de productors independents. Considera que l'expressada renovació estava garantida. Eren molts els que participaven, alhora, en una gran diversitat de negocis –seda i cintes a Manresa, llana als pobles, vi i aiguardent arreu, arrendament del cobrament de drets...–, la qual cosa els permetia disminuir riscos i tenir una gran versatilitat. En general, la protoindustrialització feia possible combinar el treball agrícola amb la producció manufacturera per part de tots els actors: paraires, velers, teixidors, dones que filaven a casa... La producció sedera a Manresa se sustentà en l'activitat de nombrosos petits productors independents (amb obradors de 2 a 5 telers) i comportà el desplegament d'una xarxa comercial controlada per grans companyies que, en contrapartida, importaven seda de València i redistribuïen productes colonials. El negoci donà lloc a l'acumulació de grans fortunes. Es tractava, segons subratlla, d'una economia «difusa», extremament activa i oberta a totes les possibilitats.

Seguidament, exposa que en les darreres dècades del segle xviii s'inicià el declivi de la protoindustrialització llanera i el pas de la xarxa de filadores i teixidors rurals a treballar el cotó. El canvi tingué un impacte rellevant en la mesura que minvà el gruix dels paraires –que tenien una xarxa comercial pròpia–, i els comerciants i fabricants de Barcelona van assumir el control del proveïment de primera matèria i les operacions d'acabat (estampat) i de comercialització del producte. La filatura del cotó es difon per les comarques del Bages i del Berguedà a partir de 1775-80, quan els fabricants d'indianes barceloneses van optar per aprofitar la mà d'obra barata relacionada amb les xarxes de treball domiciliari creades per la indústria de la llana. La ràpida expansió de la filatura del cotó en aquestes contrades s'explica per què era una fibra més neta de manipular i més remuneradora que la de la llana. L'autor assenyala, enraonadament, que el pas al cotó implicà quelcom de revolucionari: que la zona esdevingués capdavantera en la mecanització de la filatura. Les primeres *jennies* introduïdes a Barcelona al començament de la dècada de 1780 van ser perfeccionades a l'Alt Llobregat per un anglès (Bernard Young), per fusters i ferrers del país i per mecànics francesos. Per efecte d'això, el nombre de fusos per màquina passà de 30 a 78. El nombre de màquines en funcionament era d'unes 250 a la fi del set-cents. Entre 1800 i 1810 es generalitzà l'ús de la berguedana clàssica de 120 fusos, encara accionada per força humana. L. Ferrer constata que això contrasta amb l'exigua presència de la producció d'estampats (indianes), atès que només aconsegueix documentar l'existència de tres establiments a Manresa i verificar que aquesta activitat va desaparèixer al començament del segle xix.

La crisi que s'inicià a la darrereria de segle i es perllongà fins entrat el vuit-cents –amb el tancament del mercat americà, crisis agràries i guerres– significà la fi d'un cicle, perquè implicà l'ensulsiada de la indústria sedera a Manresa i de la de la llana arreu de la comarca i zones veïnes. L'autor tendeix a relativitzar dits esdeveniments: «potser seria millor parlar d'una etapa de contracció, abans de començar-ne una de nova expansió...». Però reconeix que moltes famílies pageses quedaren en una situació de gran precarietat. Sigui com sigui, l'esmentat col·lapse comportà, possiblement, costos socials elevats i implicà pèrdua de capitals i l'existència de fons líquids improductius sense sortida. Els grans comerciants de Manresa optaren per comprar terres i esdevingueren, bàsicament, rendistes. És veritat que l'ensulsiada de la seda i de la llana es compensà, d'alguna manera, amb la intensificació de la primera mecanització de la filatura de cotó mitjançant les *jennies* perfeccionades: les berguedanes. Però, com molt

bé assenyala L. Ferrer, això implicà un canvi en les estructures productives amb la proliferació de «fàbriques» –petits obradors de 5 a 8 telers, que concentraven filatura i tissatge– que van anar absorbint el treball domiciliari i dispers de teixidors i filadores. Mentre que la disponibilitat de recursos hidràulics –els cabals del Llobregat i del Cardener– possibilità incrementar la productivitat de la filatura a través de fàbriques hidràuliques especialitzades en el cardat (a Sallent) i de filatures d'ordit mitjançant contínues (a Manresa).

Les màquines de cardar amb cilindre van ser introduïdes a Catalunya en el curs de la dècada de 1790. Eren màquines pesades que havien de ser accionades mitjançant la força de cavalleries o hidràulica. El cardat mecànic de cotó arrelà a poblacions com Berga i, sobretot, a Sallent. Les màquines de filar contínues (*throstle*) es coneixien des del 1789. Sembla que les primeres van funcionar a Olot (el 1793), i entre el 1800 i el 1807 se'n van instal·lar força en fàbriques hidràuliques. La contínua no significà la desaparició de la berguedana, perquè ambdues es complementaven. Les *throstles* (o màquines angleses) torçaven i bobinaven alhora, però produïen fils bastos aptes, bàsicament, per a l'ordit i poc adequats per a la trama. El cas de Sallent es caracteritza per la precoç aparició de fàbriques de riu especialitzades a cardar (la primera, aixecada el 1796 per Llorenç Claret, associat amb un francès) que van proveir de fibra els obradors locals dotats de torns per fer metxes, de berguedanes, de telers manuals i de premses. Les noves fàbriques de cardar –la fàbrica Gran de cal Torres, la de cal Ramonet, la de la Xiberia...– van aprofitar velles infraestructures hidràuliques (rescloses, canals, salts) de molins fariners, de batans i de fargues.

L'autor precisa que el cas de Manresa és quelcom diferent. En aquesta ciutat es concentrà la filatura de les contínues per proveir de fil els productors de cintes i betes locals i de fil per a ordit a les poblacions de la comarca on imperava la berguedana. La introducció de la *throstle* en dita ciutat es féu de la mà de Pablo Serrano –un maquinista madrileny que havia treballat a la Real Fábrica de Ávila i que coneixia aquesta tecnologia– que s'establí i es casà a Manresa amb l'única filla de Gaspar Pla, un fabricant de la ciutat. En principi, les filatures hidràuliques manresanes es van concentrar al torrent de Sant Ignasi, amb poc cabal procedent de la Sèquia i un fort desnivell. En aquest indret, a partir de 1801, hi hagué les fàbriques de Pablo Serrano; Torres, Prat, Badia, Fuster i Torrents; de Maurici Pla; de Joan B. Soler i d'altres: ca l'Areny, les Fontetes. El Cardener, al seu pas per Manresa, oferia unes possibilitats energètiques molt més grans que dit torrent. El fabricants manresans (com els de Sallent) van adquirir antics aprofitaments hidràulics de molins fariners, polvorers o paperers. El 1804 es van aixecar les dues filatures del Pont de Fusta: la de Josep Torra i Jaume Solernou (després subdividida en dues), d'una banda, i la de Francesc Cots, de l'altra. Més avall, passat el Pont Vell, es construí la dels Comtals, que esdevingué propietat de Marià Sacristà. En les esmentades fàbriques se succeïren diverses societats. Posteriorment, l'autor documenta filatures hidràuliques a Cardona (la fàbrica de la Costa, de Bonaventura Vidal); a Súria (la de Josep Martí), on el 1806 es van instal·lar les primeres *mules jennies* de fusta; a Castellgalí (la de Barrera i Monteys); i a Navarces (les del molí de la Serra i del Riu). En definitiva, el que Ferrer Alòs denomina «industrialització de la contínua» es desenvolupà durant els períodes de 1801-06 i de 1816-18 i es caracteritzà –malgrat emprar rescloses i canals preexistents– per inversions de capital força elevades aportades per comerciants i antics velers i perxers. Ens indica que els seus propietaris eren més rendistes que fabricants, la qual cosa donà lloc a compartir fàbriques i a sovintejades divisions d'aquestes, a la venda de participacions i, també, a la cessió en arrendament dels establiments.

Els expressats avenços en la preparació de la fibra i en la filatura –la utilització de màquines de cardar i de contínues, que van comportar notables increments de productivitat– es van adaptar a una base productiva que continuà essent, bàsicament, manufacturera. És a dir, van esdevenir un complement dels petits obradors de filats i teixits a Sallent, i dels teixidors de telers a rem situats als porxos («sota teulada») de Manresa. El sistema estigué en

equilibri fins a la dècada de 1830 amb aquell que imperà a les fàbriques del Barcelonès i del Maresme, on la filatura es feia mitjançant *mules jennies* (de fusta), conegudes per *màquines franceses*, que permetien obtenir fils més prims, eren menys intensives en energia i podien ser accionades per cavalleries. I també amb la subsistència de la filatura mitjançant berguedanes concentrada a l'Anoia i subsistent al Bages, al Berguedà i a Osona. Paral·lelament, l'autor contraposa l'afirmació dels progressos experimentats per la indústria cotonera amb el fracàs de l'intent de concentrar i modernitzar la indústria llanera al Bages. El màxim exponent d'aquest intent el tenim en la mala fi que tingué la gran fàbrica de Panyos, de Pau Miralda i Cia. El capital l'aportaren Joan Torrents (casat amb la filla de Miralda) i les famílies Serra, Font i Solernou. La fàbrica s'ubicà a tocar del Cardener. Estigué dotada de la màquina més moderna –adquirida a John i James Cockerill– i entrà en funcionament el 1822 per produir draps a l'estil de Sedan. Els mals resultats obtinguts determinaren que es tanqués per etapes. El 1844 l'establiment s'adaptà, parcialment, per la filatura del cotó, i el 1865, la societat propietària alienà la fàbrica. Una fi semblant experimentà la que Joan Herp i Cia. aixecà, entre el 1825 i el 1828, al Pont de Navarces, que produí draps i franel·les. Es liquidà el 1852 i, des de llavors, és dedicà a la filatura i al tissatge de cotó.

En el llibre que comentem hi trobarem evidències que aquesta primera reestructuració de la indústria cotonera bagenca entrà en crisi a partir de la dècada de 1830. L'esmentat treball es derivà de l'impacte de la introducció de les *mules jennies* de ferro, de les selfactines, del teler mecànic i de la proliferació d'un nou i revolucionari convertidor energètic: la màquina de vapor. L'emergència de la gran indústria de vapor a Barcelona i a altres poblacions del litoral significà el principi de la fi dels petits obradors dotats de berguedanes i de telers manuals. Llorenç Ferrer ens mostra que la bona dotació de recursos hidràulics del Bages possibilità respondre a aquest desafiament mitjançant la intensificació de l'aprofitament dels cabals del Llobregat i del Cardener entre el 1830 i el 1860. Es millorà l'eficiència dels salts amb l'elevació de les recloses i la substitució de les rodes hidràuliques per turbines –susceptibles d'aprofitar entre el 70% i el 80% del potencial energètic–, i les fàbriques hidràuliques es van dotar de màquines de vapor per solucionar el problema de l'estiatge. Les velles fàbriques especialitzades a cardar (a Sallent) i en la filatura de les contínues (a Manresa) foren reconvertides per integrar la filatura i el tissatge mecànics. L'expressada transformació s'inicià a Sallent de manera precoç. El 1830 la societat barcelonesa Bonaplata, Vilaregut i Cia. arrendà la fàbrica Gran, on va instal·lar *mules jennies* metàl·liques i telers mecànics i, posteriorment, el 1837, una màquina de vapor. En dita població, en el curs d'aquesta dècada van esdevenir fàbriques concentrades (dotades de *mules jennies* i de telers mecànics) les de Josep Esteve; Viladomiu i Pedragosa; Joan Mas i Cia.; Serra, Claret i Cia.; Prat, Valls i Cia. (participada per Nadal i Ribó, de Barcelona); i Font, Pons i Cia. En el cas de Manresa, aquest canvi s'acompanyà del fet que la majoria dels antics propietaris de les fàbriques hidràuliques –esdevinguts rendistes– les cediren en arrendament i això implicà l'aparició de nous fabricants. La introducció del vapor va ser tardana: la primera màquina s'instal·là el 1855 a la fàbrica de cal Serrano, al torrent de Sant Ignasi. Les velles fàbriques d'aquest torrent van ser reconvertides i esdevingueren més intensives en capital. El mateix procés va tenir lloc a les antigues filatures hidràuliques de la riba del Cardener. La fàbrica de Panyos, comprada pel comerciant Manuel Portabella; la de Cots, explotada per Cots, Borràs i Cia.; la primera del Pont de Fusta, que feia funcionar la societat Vidal, Torra i Rosich, i la segona, cedida en arrendament a Jaume Ricart, fabricant de Barcelona; i la dels Comtals, adquirida per Vidal i Germans (els de la colònia). Paral·lelament, es van construir noves fàbriques a la riba del riu: la del Pont Vell, per Argemí, Gallifa i Cia.; la de les Roques de Sant Pau, també per dita companyia; la Blanca, per Gaspar Pla; la Vermella, aixecada en terrenys adjacents per Marià Batlles; la del Pont de Rajadell, de la societat Enrich i Solà, que n'arrendà la meitat a la companyia constituïda pels igualadins Vives Germans.

L'autor també aporta, de manera sistemàtica, dades sobre les noves fàbriques edificades durant l'indicat interval als pobles riberecs del Llobregat i del Cardener. En el curs del Llobregat, a Olvan, la de cal Rosal; a l'Ametlla de Merola, la de Mateu Serra i Cia.; a Balsereny, les de Cots i Vilafruns; a Sallent, les dues del Malpàs; a Navarcles, la de Sant Benet; al Pont de Vilomara, una que es dividí en dues: la d'Antoni Jover Sans (de Barcelona) i la de Marià Regordosa; a Sant Vicenç de Castellet, la de cal Balet; a Castellsbell i Vilar, les dues de la Bauma, la de Narcís Roca i la que acabà en mans de la família Güell; i a Monistrol de Montserrat, les de Puig i Font i la de la Farga, explotada, aquesta darrera, en arrendament, primer per Batlló Germans i, després, per Ascacíbar i Cia. En la vessant del Cardener, a Cardona, la de ca l'Aranyó; a Súria, la de Faura, Soler i Cia.; a Sant Joan de Vilatorrada, les d'Argemí, Gallifa i Cia. i de Francesc Burés (un fuster) arrendada, en principi, a Josep Pons, comerciant de Manresa, i explotada després per Burés Germans.

Llorenç Ferrer assenyala que l'esmentada reorganització del sistema productiu va ser un èxit. Exposa que els beneficis obtinguts per aquestes noves fàbriques van ser molt elevats, hipòtesi que es fonamenta en observacions relatives a l'increment del capital de les empreses, se suposa que per efecte de l'acumulació de beneficis no distribuïts. Tanmateix, l'ascens de les fàbriques hidràuliques de filatura i de tissatge mecànics implicà l'agonia de la manufactura tèxtil a les poblacions rurals de la comarca i zones adjacents. L'altiplà de Moià experimentà una intensa davallada demogràfica a partir de mitjan segle XIX, en què la indústria tèxtil quedà reduïda a comptats i petits obradors dedicats al tissatge manual del cotó, especialitzats en l'elaboració de gèneres poc aptes per ser produïts en telers mecànics. En canvi, l'emergència de la gran indústria cotonera no implicà, en principi, la desaparició, a Manresa, dels petits velers, perxers i passamaners. La seva producció era diversificada: mocadors i cintes de seda, cordons, betes, faixes...; les empreses eren petites (entre 5 i 19 telers); abundaven els teixidors independents instal·lats als porxos de les cases per aprofitar al màxim la llum solar. El 1855 el sector comptava amb 77 establiments i es comptabilitzaren 471 telers en funcionament. Una activitat que no estigué exempta de tensions, atès que els preus fets ocasionaren conflictes entre els teixidors i els petits fabricants i comissionistes que comercialitzaven la producció.

L'estudi que comentem posa de manifest que els bons resultats oferts per les fàbriques de riu donà lloc, a partir de 1870, al fenomen de les colònies industrials. La dinàmica vers l'aprofitament sistemàtic del desnivell i del potencial energètic del Llobregat i del Cardener determinà l'aixecament de fàbriques a indrets despoblats, la qual cosa obligà, per tal disposar de mà d'obra, a construir habitatges i tots els serveis necessaris a tocar de la fàbrica. Entre 1860 i 1890, al llarg del Llobregat –entre Berga i Monistrol de Montserrat– i del Cardener es van aixecar 37 noves fàbriques. Els promotors van ser, majoritàriament, fabricants de la zona o propietaris rurals. En dites fàbriques es continuà la tradició de compartir salts d'aigua i es generalitzà l'ús de la màquina de vapor com a complement energètic, que arribà a aportar, en alguns establiments, el 50% de l'energia consumida. En aquest apartat, l'autor ens ofereix, com en els anteriors, un inventari exhaustiu (amb dades sobre l'any de concessió dels aprofitaments, sobre els propietaris i les empreses que les van explotar) de les colònies aixecades durant aquest període. En el curs del Llobregat, a Avià, la de Plana; a Gironella, les de cal Metre, cal Basachs i Viladomiu Vell i Nou; a Casseres, la de Guixarró; a Puig-reig, les de Prat, cal Casas, Pons, cal Marsal, Vidal i Manent (o cal Riera); a Balsareny, la de Rebeyra; a Artés, la de Berenguer; a Cabrianes, la del Pont; a Sant Vicenç de Castellet, les de Mercader i de cal Castells; a Castellsbell i Vilar, les de Serramalera, Burés i Borràs; i a Monistrol de Montserrat, les de cal Coma i de Gomis. En el del Cardener, a Cardona, les del Paperer (o del Calvet) i de la Plantada; a Torruella, la Palà; a Súria, les de Jover i del Fusteret; a Callús, les d'Antius, del Guix, de Cortés i del Cavallé; a Sant Joan de Vilatorrada, les del Paperer i de Canals; i a Manresa, la dels Polvorers.

En aquest apartat, l'autor aborda la qüestió dels factors que la historiografia ha utilitzat per explicar l'expansió d'aquest sistema peculiar d'unitat productiva, contraposant les hipòtesis de la recerca d'energia barata i de l'aprofitament de salaris baixos i l'absència de conflictivitat social. Pensa, d'altra banda, que va ser poc rellevant l'efecte de les exempcions fiscals de què es beneficiaren les colònies. En relació amb dites hipòtesis, insisteix en el fet que no hi hagué un desplaçament d'industrials del litoral cap a les conques altes del Llobregat i del Cardener, sinó que les colònies foren promogudes per fabricants i propietaris de la comarca i fruit de la dinàmica pròpia del districte industrial. Pel que fa al controvertit tema del sistema de relacions laborals a les colònies, considera poc acceptable la visió que oferí Luis Morote (*El feudalisme en las fábricas*, 1891). Tanmateix, admet que després de la vaga general de 1890, els patrons van iniciar un gir vers el paternalisme d'inspiració catòlica, promovent mútues i dotant les colònies d'economats, escoles, espais d'esbarjo... i intensificant el control ideològic amb «elements de domini», com luxoses residències patronals, esglésies i emmurallat del recinte fabril i residencial. I d'altra banda, aporta dades que demostren que eren relativament pocs els treballadors de les colònies que havien nascut al mateix municipi i que la mà d'obra procedia de poblacions molt diverses –encara que majoritàriament era originària del Bages i del Berguedà– i que no era pas exclusivament de procedència rural. Empra una mostra de sis colònies relativa al període comprès entre 1896 i 1924 per evidenciar que el 47,1% de la força de treball era d'origen rural, el 38% industrial i que només el 12% havia nascut al mateix municipi... I indica, a més, que l'atracció de la mà d'obra procedent del litoral va ser poc rellevant; que la mobilitat dels treballadors era elevada; i que era freqüent la sortida de les famílies obreres per cercar oportunitats a fora. Observa, també, que l'estructura de les famílies obreres de les colònies era, en proporcions de prop del 75%, nuclear (pares i fills), i apunta que amb el pas dels anys degué augmentar el pes de famílies de tipus complex. En definitiva, Ferrer Alòs relativitza la tesi tradicional que ha considerat les colònies centres on la mà d'obra estigué subjecte a dures condicions de treball i a un control social extrem i afirma que s'ha de defugir d'estereotips ideològics respecte a això. Per acabar, exposa que amb l'adveniment de les colònies s'enregistrà l'afirmació de sagues industrials –que ja no van contemplar la seva transformació en rendistes– que es veieren forçades a trobar fórmules per garantir l'estabilitat i la continuïtat d'empreses familiars i evitar la dispersió dels capitals amb el pagament de lloguers. Entrat el segle xx, en afeblir-se el sistema de l'hereu, la manera d'evitar la desintegració de la unitat de producció familiar va ser l'adopció de la societat anònima, que possibilità la participació de tota la família en l'empresa.

El darrer capítol està dedicat a descriure el procés que l'autor denomina «L'última ocupació dels rius», entre 1890 i 1920. La possibilitat d'obtenir nous assentaments hidràulics amb bons rendiments estava pràcticament exhaurida a la fi del vuit-cents, però se seguiren aixecant petites fàbriques aprofitant salts poc productius. La de Forcada, a Navàs; la de Cabrianes, a Sallent; la Fabriqueta, a Sant Vicenç de Castellet, i d'altres a la riba del Cardener i també a les rieres afluent del Llobregat com les de Calders i Gavarresa. En aquest període, l'energia hidràulica –acaparada durant el segle xix per la indústria tèxtil– es començà a aprofitar per a altres finalitats. El salt de Boades, a Castellgalí, dotat amb una turbina de 350 CV, s'emprà per a la producció d'hydroelectricitat i s'incorporà (a través de la família Gallifa) a la Cia. Anònima Manresana d'Electricitat. I Climent Asols adquirí un altre aprofitament hidràulic, també a Castellgalí, on hi instal·là la Fàbrica de Carbons Elèctrics. En el curs d'aquests anys, el desguàs de la Sèquia de Manresa va ser més intensament aprofitat al tram superior del torrent de Sant Ignasi i també en el torrent de Predicadors, que desembocava al Cardener prop de la fàbrica de Panyos. En un i en altre torrent s'instal·laren petits establiments de fusters, manyans i també noves fàbriques, que completaven les insuficiències energètiques del cabals d'aigua amb la utilització de màquines de vapor. Precisament, al torrent de Sant

Ignasi (a la zona on hi havia hagut l'antiga fàbrica de Joan B. Soler i terrenys adjacents) entrà en funcionament el 1894 la gran fàbrica del germans Manuel i Eusebi Bertrand i Serra, dotada amb una màquina de vapor de 200 CV, 20.000 fusos i 640 telers mecànics. L'aixecament d'aquest establiment significà la culminació del cicle expansiu que enregistrà la indústria cotonera a Manresa durant el segle XIX. Paral·lelament, el motors de gas pobre, primer, i l'avenç del procés d'electrificació (i els motors elèctrics), després, van implicar la proliferació de petites fàbriques de tissatge mecànic a petits pobles on es podia disposar de mà d'obra femenina barata: Navàs, Aguilar de Segarra, Santa Maria d'Oló, Avinyó, Artés, Calders, Monistrol de Calders, Moià, Castellterçol, Sant Fruitós de Bages, Sant Feliu Sasserra... En general, els promotors van ser petits fabricants amb vocació caciquil i propensos al paternalisme.

En definitiva, el llibre que comentem constitueix una aportació de primer ordre a la història social i econòmica de la Catalunya contemporània. És cert que alguna de les hipòtesis sustentades per l'autor poden ser, si més no, discutides: la tendència a relativitzar l'abast de la crisi de la fi de l'Antic Règim; una certa infravaloració del protagonisme d'inversors forans (la majoria de Barcelona, però també d'Igualada) per accentuar la dinàmica autònoma del districte industrial; el revisionisme del peculiar sistema de relacions laborals i de subordinació social que existí a les colònies; la insistència en el fet que el desenvolupament industrial en aquesta zona no acabà comportant una proletarització massiva de la població, sinó que va ser compatible amb un increment del pes específic de la classe mitjana, de la mobilitat i de l'ascens social dels treballadors... La informació aportada és susceptible d'altres interpretacions, o no és suficient per confirmar plenament aquestes hipòtesis. Tanmateix, aquestes consideracions no poden de cap manera entelar la gran contribució a l'avenç en el coneixement de la temàtica estudiada implícita en aquest nou llibre de Llorenç Ferrer. L'obra es fonamenta en una recerca, ens atrevim a dir que exhaustiva, de l'arxiu notarial de Manresa, que li permet reconstruir la trajectòria econòmica de multitud de famílies implicades en la indústria del Bages i zones adjacents. La magnitud de la informació empírica subministrada és autènticament aclaparadora, per la qual cosa serà, sens dubte, una obra de consulta indispensable per a futurs estudiosos de la industrialització en aquestes comarques de la Catalunya central i també del conjunt del país. És llàstima que l'edició no s'hagi completat amb un índex onomàstic, que hauria facilitat la consulta de la gran riquesa i densitat de dades aportades. Per posar un exemple, el signant d'aquesta ressenya, interessat en la història del ferrocarril a Catalunya, hi ha trobat que una de les fàbriques de Monistrol de Llobregat (la de la Farga) es va vendre, a parts, a partir de 1895, a la família Gibert que havia estat vinculada a la companyia del ferrocarril de Mataró. I que entre els compradors hi havia Eduard Maristany i Gibert, l'enginyer que, al servei de la companyia dels Ferrocarrils de Tarragona a Barcelona i França, dirigí la perforació del túnel de l'Argentera i la construcció de la segona línia de Barcelona a Saragossa i que, posteriorment, ocupà la gerència de la companyia dels Ferrocarrils de Madrid a Zaragoza y a Alicante.

PERE PASCUAL I DOMÈNECH